

Володимир Шаповал

ШАПОВАЛ Володимир Миколайович — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії і політології Національного університету внутрішніх справ МВС України (м. Харків). Сфера наукових інтересів — філософія права, філософська антропологія.

СПІВВІДНОШЕННЯ ДОБРА І ЗЛА І «ЗОЛОТЕ ПРАВИЛО МОРАЛЬНОСТІ»

Проблеми співвідношення добра і зла, гармонізації відносин між особистістю і суспільством, природою і культурою завжди залишалися актуальними в роздумах філософів і мислителів самих різних відтінків і напрямків. У переповненому катаклізмами і глобальними соціальними катастрофами ХХ столітті вони набули особливої гостроти. Соціальна реальність змінюється настільки швидко, що іноді бракує часу не тільки для її повноцінного осмислення, але навіть для того, щоб адекватно відреагувати на виклики бурхливого часу. Радикальні зміни, що відбуваються, розмивання меж між належним і неналежним, прагнення до свободи і «втеча від свободи» лягають на плечі людини гігантським, часом таким, що перевищує його фізичні і психічні можливості, тягарем. Чи є в цьому, такому, що все більш прискорюється, рухові якась загальна спрямованість і мета, чи є якийсь загальний принцип, що зумовлював би його, або ж приведено в дію механізм, над яким людство вже не владне? Чи можуть у період плюралістичного філософствування, етичного релятивізму і нігілізму гранично загальні категорії добра і зла служити орієнтиром для оцінки людських намірів і дій та спрямованості суспільних процесів? І яку роль, у цьому зв'язку, грає відоме «золоте правило моральності»?

Категорії добра і зла мають свою історію. Вони виникли не відразу, а мали своєю передумовою досить високий рівень соціального і духовного розвитку суспільства. Тваринний світ — це світ грубої сили, де панує принцип виживання найсильнішого, найбільш пристосованого. Тут править жорстокість і підступництво. Тут годі сподіватись на полегкість хижака до своєї жертви, милосердя, сумління чи жаль з приводу того, що вчиняється. Але відтоді, як з'явилась наділена розумом людина, на зміну жорстокості і безжалісності, котрі визначають відносини між особинами в живій природі, прийшли умовні правила і норми, які згодом трансформувались у моральні принципи, що базуються на фундаменті всезагальних категорій добра і зла. Грубе, несанкціоноване застосування сили стало засуджуватися в людському співтоваристві. Олюднення людини — це, значною мірою, легітимація сили, обмеження її визначеними рамками, введення в систему формалізованих і неформалізованих принципів, які пізніше одержали назву моральних і юридичних норм. Добро і зло — синтетичні категорії, що виражають зазначені рамки, належне і неналежне в людських відносинах.

Поняття добра і зла протягом усієї писаної історії людства виступали універсальними категоріями, які вказували, що необхідно зберегти, і що повинно бути забуто в духовно-практичному досвіді людей. Добром (цілком відносно і суб'єктивно) вважалося те, що служило збереженню і розвитку тієї чи іншої людської асоціації, що схвалювалося, підтримувалося, мало відтворюватися в повсякденній практичній діяльності. Злом, у свою чергу, — те, що могло завдати шкоди людям (хай ця шкода була ілюзорною, уявною), а тому засуджувалося і мало бути викоренене. Саме по собі належне й неналежне, те, що повинно зберігатися, й те, що потребувало знищення, варіювало в дуже широких межах, іноді прямо суперечачи одне одному. Наповнення означених категорій конкретним змістом залежало від часу, місця і конкретних соціальних обставин, які супроводжували існування тієї чи іншої групи людей.

Вважається, що одну з універсальних формул добра виражає так зване «золоте правило моральності», сформульоване ще в найдавніших історичних джерелах: єгипетських папірусах,

Біблії, Бхагавадгіті, роботі Конфуція «Бесіди і міркування» і т. ін. Одне з його формулювань звучить так: «Не роби (варіант — не бажай) іншому того, що ти не хотів би, щоб тобі робили інші». У видозміненій формі воно звучить у Канта як загальновідомий «категоричний імператив»: «Дій відповідно до максими, що водночас може мати силу всезагального закону» [3, с.133]. «Золоте правило моральності», декларуючи установку на ставлення до інших, як до самого себе, по суті справи, являє собою принцип загальної рівності і претендує на те, щоб служити одним з виражень морального ідеалу, що задає ціль і спрямованість людським діям.

Стародавність походження цього правила, його постійна присутність в вигляді морального регулятора відносин між людьми, начебто повинні були б вказувати на його безумовну істинність і цінність для збереження людського співжиття. Але, з іншого боку, не слід на цій підставі ставитись до нього догматично. Воно теж має свої «підводні камені», які далеко не завжди виразні й очевидні. Зокрема, викликає певний подив та обставина, що на практиці це правило, незважаючи на його багату традицію й удаваний універсалізм, виконується досить рідко. Дійсність показує, що багато хто прагне, скоріше, до максимальної вигоди при мінімальних зусиллях, аніж до дотримання паритету в розподілі вигод і невигод.

Виконання принципових установок, що випливають із «золотого правила», потребує досить високого рівня морального розвитку. Багато хто навіть не здогадується про існування цього правила, притримуючись замість нього, скоріше, «закону джунглів»: їж ти або з'їдять тебе. Інші приймають його і намагаються виконувати в житті, але діють, мабуть, здебільшого на почуттєвому рівні. Вони змушені це робити радше тому, що відчують: за агресію, спрямовану на «іншого», негайно наступить розплата. Можливо, той, хто піддався нападу, буде рятуватися втечею або займе позицію повної покірності, але завжди потрібно бути готовим до спалаху абсолютно не прогнозованої за своїми наслідками агресії у відповідь, за яку дорого може заплатити той, хто напав першим. Саме це, а не якісь абстрактні принципи, більш напевно будуть утримувати від нападів.

Однак, вважається, що людина — це не тільки істота, котра відчуває, але вона є мислячою істотою. Ми звикли виходити з того, що людина має розум, який повинен підказувати їй, що необхідні певні паритетні дії у відносинах з братами по крові. Однак, усупереч цим міркуванням, усупереч твердженням Канта, що категоричний імператив присутній у душі кожної розумної істоти, у реальному житті люди у своїх діях керуються, як правило, чим завгодно, тільки не розумом.

У зв'язку з вище означеним, виникає закономірне запитання: а чи дійсно «золоте правило моральності» являє собою універсальну формулу добра? Чи немає в ньому певних підводних каменів, які підштовхують до зовсім інших висновків? Чи не ховаються в цій формулі корені зла? Якщо замислитись, то зовсім не виключається ситуація, коли певний індивід, нападаючи, сам усіяло провокує, щоб на нього було зроблено напад. Можна глянути на ситуацію ще ширше. Окремий, гіпотетичний чи не зовсім гіпотетичний, індивід, будучи за своєю природою недоброю, сповненою зла і підступництва людиною, не вірячи в природну доброту інших, кожним своїм учинком може демонструвати провокаційну агресивність. При цьому він буде цілком усвідомлювати, що такий же підступний характер будуть мати дії інших стосовно до нього, і цілком приймає такі дії. Він готовий зустріти ці дії, хоче їх, бажає відповідної агресії. Розуміння добра певними особистостями може полягати в тому, що кращим станом відносин між людьми є війна, «війна всіх з усіма», з використанням будь-яких засобів для досягнення перемоги. І такі люди готові викликати на війну хоч увесь світ. У граничному вираженні, зовсім не боячись смерті, вони можуть навіть бажати загинути, бажати, щоб цей світ згубив їх. Але й плати за це зажадають високої. Зі своєї сторони, вони спробують зробити те саме — посіяти смерть у частині світу, а то й спробувати згубити весь цей світ цілком, як щось жалюгідне і нікчемне. При цьому, це зовсім не буде суперечити «золотому правилу моральності». З точки зору нападника, це лише підсумок чесного двобою, де завжди є переможець і переможений. Яка різниця, чи переможеною стороною буде окремих індивід, група людей чи цілий світ. Чим сильнішим і могутнішим буде супротивник, тим більш почесною здаватиметься перемога. Однак як можна, у такому випадку, розглядуваному

правилу присвоювати звання «золотого»? Адже, відштовхуючись від нього, можна, як здається, обґрунтувати навіть концепцію загального, всепланетного знищення.

Однак є в цього правила й інша сторона. Базовими засадами добра і справедливості можна розглядати, як мінімум, два принципи. Перший з них звучатиме так: *всі рівні* й всі повинні одержувати рівне. Якщо в основу розуміння добра буде покладено цей принцип, то «золоте правило моральності» буде містити в собі одне вираження універсального добра. Але можливий і інший варіант: добром і справедливістю вважати *нерівність*, оскільки в будь-які відносини завжди вступають нерівні від природи й за своїми духовними і моральними якостями люди. У такому випадку згадане правило набуває зовсім іншого змісту: справедливо, як вказували ще софісти й Аристотель, коли нерівні люди одержують нерівне, коли більш сильні, розумні і добродішні одержують більше, ніж дурні і збочені. Спираючись на те, що люди принципово нерівні, що, у силу закладених в них певних якостей, вони заслуговують особливого ставлення, можна претендувати на те, щоб робити іншому те, чого собі не бажаєш, і не робити те, що бажаєш собі. Вважаючи себе більш сильним і більш розумним, дехто може чинити такі дії, які забезпечать їм більшу вигоду в порівнянні з іншими, твердо даючи собі звіт у тому, що з боку інших не можна очікувати інших дій, крім таких, що переслідують власну вигоду. Таким чином, оскільки в основу добра і справедливості можуть бути покладені як принцип рівності, так і принцип нерівності, то в залежності від того, що буде виступати основою розуміння цих чинників, «золоте правило» набуде прямо протилежного змісту.

Саме по собі «золоте правило моральності», як воно було сформульовано в давнину, базувалося на наївній вірі в те, що жодна людська істота, будучи за своєю природою фізично і психічно нормальною, не буде бажати собі чогось такого, що буде приносити їй фізичний чи духовний збиток, і, тим більше, вести до смерті. Бажаючи собі тільки добра, тобто продовження фізичного існування і духовного вдосконалювання, кожен нібито повинен робити все можливе, щоб одержувати з боку інших тільки такі ж дії. Але люди значною мірою відрізняються нечесністю, підступністю, жорстокістю, вони часто прагнуть самоствердитись за рахунок інших, одержати максимальну вигоду при мінімальних зусиллях. Багато хто хотів би, відповідно до китайського прислів'я, зіштовхнути в сутичці двох тигрів, а самому залишитися осторонь, а потім, коли звірі загризуть один одного, скористатися результатами. «Золоте правило моральності» начебто повинне забезпечувати толерантність і гуманізм міжлюдських відносин, однак агресія і нетерпимість також цілком вписуються в нього.

Складність полягає в тому, що людина — істота парадоксальна. Інколи вона може звертатись до свого ближнього з християнською любов'ю, а в інших випадках може піддавати його тортурам, виконуючи вимоги певного етичного кодексу чи релігійної доктрини (наприклад, вимоги «святої інквізиції»). У першому випадку, так вчиняючи, бажують одного — християнської любові до себе; а в другому, роблячи свою справу, вони бажують іншого — садо-мазохістської насолоди власним чи чужим стражданням. Але дії й тих, і інших не будуть суперечити «золотому правилу моральності». Отже, «золоте правило моральності» виявляється суто умовним людським витвором, яке в залежності від ситуації може наповнюватись будь-яким змістом. Це, радше, деонтологічна установка, яку *хотілось би бачити* механізмом гармонізації відносин між людьми в суспільстві. Але навряд чи можна чекати того, що ця рівність *відбудеться на практиці*, що буде гарантовано виконання цього принципу, хоча б на формальному, політико-правовому рівні.

Але у цього правила, як нам здається, є ще одна сторона: воно може розглядатися як універсальний принцип, що служить одним з найважливіших механізмів, регулюючих відносини між живими істотами в природі взагалі. Навряд чи когось сьогодні можна було б назвати при здоровому глузді, якщо б він раптом, сповнившись внутрішнього благоговіння, став би звертатися з благаннями до сонця чи інших сил природи, просив би бути милосердними до людей, не спопеляти нестерпним жаром, перетворюючи все навкруги на пустелю, або не виморожувати арктичним холодом, ховаючись невідомо де на півночі. Неорганічна природа сліпа і безжалісна. Вона глуха до наших благань чи прокльонів. Такою

ж безжалісною завжди була й жива природа. У долюдських її формах прямо і недвозначно панує принцип нерівності; тут немає і не може бути ніякої рівності не тільки на міжвидовому рівні, але й усередині одного виду. Окремі випадки співпраці не змінюють загального закону: скрізь панує жорстока конкурентна боротьба. При цьому відносини в живій природі аж ніяк не суперечать «золотому правилу» в тім сенсі, що будь-яка жива особина застосовує силу до інших, будучи твердо переконаною, що буде піддаватися такому ж силовому впливу з їх боку. Разом з тим, принцип сили, принцип «виживання найбільш пристосованих» забезпечив еволюційний розвиток живих істот від найпримітивніших до сучасних гранично складних життєвих форм. Завдяки дії цього принципу, життя здійснило експансію в усі куточки нашої планети, перетворивши її з мертвого, неорганічного шматка матерії, який мільярди років безглуздо нісся по орбіті навколо Сонця, у наповнену найширшим розмаїттям органічних форм «зелену планету».

Як показує більша частина нашої історії, людина аж ніяк не відрізняється від інших живих істот у своїй прихильності до принципу сили. Більш того, незважаючи на тисячоліття роботи культури, незважаючи на дивні за своєю глибиною моральні вчення Будди, Христа чи Магомета, як здається, вона перевершила всіх своєю жорстокістю і безжалісністю. Але людина вбиває подібних до себе не для того, щоб угамувати свій голод чи нагодувати потомство. Мотиви її жаги до вбивства куди більш вигадливіші. Який уже тут гуманізм і толерантність. Якщо в природі мільйони років вибракувувались слабкі й непристосовані, щоб звільнити дорогу більш досконалим формам, то людина, поставивши собі на службу всі досягнення науки і техніки, протистоїть сьогодні всьому живому на нашій планеті, буквально стерилізуючи від органічного життя весь навколишній простір. Голоси протесту окремих груп борців за збереження живої природи на тлі тотальної короткозорості і байдужості широкого загалу аж ніяк не змінюють на краще негативні тенденції.

Сьогодні з усією своєю гостротою і конкретністю постало старе як світ завдання «порятунку», те завдання, про яке з часу свого виникнення говорить релігія. Тільки зараз рятувати потрібно не тільки душі, а органічне життя на нашій планеті взагалі. Збереження роду більш важливе, аніж збереження індивіда: таким є один з головних законів життя. Ці вимоги завжди виступали як пріоритетні і забезпечували рух життя по висхідній. Розглянуте нами «золоте правило моральності», у певному своєму ракурсі, не суперечить вимогам цього закону. Здавалося б, що виникнення людської свідомості, діяльність людського духу повинні були б дати новий поштовх розвитку «вихору життя». Існування родини, громади, держави, роду «людина», планетарного органічно-неорганічного цілого, перетворення біосфери в ноосферу, як говорили про це В.І. Вернадський, Тейяр де Шарден і ін., повинні були б виступати пріоритетними стосовно існування окремого індивіда. Ноосфера ж, відповідно до свого визначення, є сферою розуму, чи, якщо брати ширше, духу. Незважаючи на зазначені міркування, реальність є такою, що частина стала важливішою за ціле. Перемагають не загальні цілі, а індивідуалізм і егоцентризм. Рух шляхом крайньої індивідуалізації вже привів до того, що сьогодні мова йде не про перетворення біосфери в ноосферу, як зображали це великі гуманісти минулого, а про порятунок всієї тілесно-духовної людської цивілізації та й органічного життя на планеті взагалі.

На якомусь відрізьку своєї історії людство зрадило меті порятунку власної душі і тим самим, в особі величезної кількості окремих своїх представників, втратило цю душу. Навіть тепер, коли мова йде про смертельну загрозу самим основам життя, хаотичні спроби щось виправити, що починають набувати сили, стосуються, головним чином, матеріальної сфери, а про таку, що гине, (чи загинув) людську душу мова йде чи не в найостаннішу чергу.

Людство стає дедалі сильнішим, але ця сила приходиться до тих, хто має все менше й менше здібностей керувати нею, бо приходиться ця сила саме ціною втрати душі. Ця дивовижна і трагічна ситуація нагадує ту, коли страшні, загрозливі іграшки дорослі люди (на зразок А. Ейнштейна) довірили дітям (морально і психологічно незрілому людству), які не доросли, а може, й не в змозі дорости, до їх адекватного використання. Одна з найцікавіших і, як виявилось, найнебезпечніших «іграшок» останнього часу — це сучасні засоби збирання,

накопичення і передачі інформації. Протягом усієї людської історії існував певний зв'язок між кількістю знань або інформації, якою розпоряджалась та чи інша людська спільнота, і мірою її соціальної і психологічної зрілості. Коли знання набували хибного напрямку або інформація перевищувала певну міру, то людська асоціація, певне покоління або цілий народ морально і соціально деградували і зникали з історичної сцени через внутрішні конфлікти або завоювання чужинцями разом зі своїми знаннями. Через певні соціальні чи природні катаклізми знання предків втрачалося і треба було знову відкривати те, що колись було загальновідомим, падаючи і знову здираючись крутими шаблями прогресу, доростаючи до рівня здобутих знань. Тепер будь-якому незрілому індивіду, навіть дитині, легко потрапляє до рук комп'ютер або мобільний телефон з виходом в Інтернет — і всі загальнолюдські інформаційні ресурси минулого і сьогодення в їх руках. При цьому рівень моральної і психологічної зрілості, що робить можливим адекватне сприйняття тієї чи іншої інформації, абсолютно не береться до уваги. Можна сказати, що порушено «закон» появи і зникнення інформації (знань) в залежності від ступеня зрілості того, хто володіє цією інформацією. З'явилась і стає все більш широкою, так би мовити, «прірва» між інтелектуальною і моральною зрілістю людства, і ця прірва чим далі, тим стає ширшою. Саме це можна назвати однією з головних причин нинішнього глобального кризису.

Підводячи підсумок всьому вищевикладеному, можна сказати наступне. «Золоте правило моральності» як формула універсального добра повинне перетерпіти зміни, які відповідали б реаліям нашого часу. Деонтологічний пафос цього правила зберігається, але, з урахуванням змін у суцюзі, особливо, соціальному суцюзі, діапазон його дії повинен суттєво збільшитися. Воно повинно звучати, принаймні, так: «роби так, щоб кожен твій вчинок служив меті порятунку живої природи і людства від сповзання до жахливої і незворотної за своїми наслідками планетарної катастрофи».

Література

1. *Аристотель*. Никомахова етика // Аристотель. Соч. в 4-х т. — М., 1983. — Т.4. — С.53-294.
2. *Гьосле Вітторіо*. Практична філософія в сучасному світі / Пер. з нім., примітки та післямова Анатолія Єрмоленка. — Київ, 2003.
3. *Кант І.* Метафізика нравов в двух частях // Кант І. Соч. в 6 томах. — М., 1965. — Т.4. — Ч.2. — С.107-438.
4. *Лосский Н.О.* Условие абсолютного добра. — М., 1991.
5. *Тейяр де Шарден П.* Феномен человека. — М., 1987.

Надійшла до редакції 13.07.2005 р.